

УКРАЇНСЬКІ ТА БРИТАНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ ПРО СМЕРТЬ ВОЇНА НА ПОЛІ БОЮ: ПОЕТИКА ТА ЛІТЕРАТУРНА РЕЦЕПЦІЯ

Стаття розглядає проблему становлення жанру української літературної балади крізь призму народних балад про самотню смерть воїна: „The Twa Corbies” („Два круки”), „The Three Ravens” („Три вóрони”), а також „Ой умирає козак”, „Ой за темними лісами” та ін. **Ключові слова:** компаративістика, образи, переклад, рецепція.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вивченням жанру народної і літературної балади, дослідженнями перекладацького доробку О. Пушкіна та українських поетів у різний час займалися українські вчені М. Грушевський, І. Франко, В. Будний, М. Возняк, С. Єфремов, М. Зеров, М. Ільницький, С. Крижанівський, Ф. Неборячок, Г. Нудьга, І. Пільгук, М. Рильський, П. Филипович, А. Шамрай, та, відповідно, російські науковці Л. Аринштейн, Г. Владимирский, А. Лобанова, В. Рак, Д. Якубович та ін. Проте до сьогодні в українському порівняльному літературознавстві немає цілісного порівняльно-історичного співставлення жанру народної та авторської балад України та Великобританії, його переходу зі сфери фольклору до літератури. Недостатньо уваги приділяється також становленню жанру української балади шляхом перекладу британських оригіналів, їх рецепції українською культурою, що і визначає **актуальність** даної статті.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Жанри української та британської народної балади пройшли свій окремий ізольований шлях розвитку, оскільки географічно дві країни розташовані далеко одна від одної, що вкрай утруднювало контактні взаємодії між фольклорними системами. Звичайно, що і в цих двох групах знаходимо типологічно схожі образи, мотиви, теми та ідеї.

Тексти „The Twa Corbies” („Два круки”) [9, 149-150] та „The Three Ravens” („Три вóрони”) [9, 148-149], з одного боку, та українські балади „Ой

умирає козак”, „Ой за темними лісами”, „Ой по морю, морю синьому”, „Ой на горі вогонь горить”, „Ой у полі сніжок мружить”, „Ой три літа й три неділі”, „Ой у полі та помирає тіло”, „Зашуміли луги, ще й бистрії ріки” [1, 254-265], з іншого боку, — **об’єкт та предмет** запропонованої статті.

Британські балади потрапили на український ґрунт шляхом рецепції, передусім через переклади-посередники (французький, німецький, російський). При цьому слід зауважити, що саме російська поезія (і перш за все О.С. Пушкін) була важливим імпульсом для створення нової мистецької структури — жанру оригінальної літературної балади із врахуванням української народної пісенності та ментальності.

Спочатку О. Пушкін здійснив переклад-переробку французького¹ перекладу М. Арто (M. Artaud) британської балади із збірника В. Скотта. Слід наголосити, що із п’яти куплетів балади О. Пушкін переклав лише перших три [4, 123]. Перші два рядки британської балади, де присутнє „Я” оповідача, О. Пушкін не передав, зосереджуючи увагу читача не на особі наратора, а на образах круків, тому він ніяк не відображений в українських перекладах.

В Україні „Шотландську пісню” О. Пушкіна починають перекладати відразу після її виходу у світ, того ж 1829 р. Першим серед українських майстрів слова це зробив Левко Боровиковський („Два ворони” — 1829), значно пізніше оприлюднив свій переклад Іван Франко („Шотландська пісня” — 1875), далі Павло Грабовський („Ворон ворона віта” — вийшла у збірці „З Півночі”, 1896), нарешті, Леонід Первомайський („Крук ід крукові летить” — 1970).

Українські митці враховували, що перший переклад британської балади російською мовою належав О. Пушкіну, тому вони і відзначали у своїх варіантах: „переклади з російської”.

Йдучи за традиційним методом перекладу-переспіву (українізація побутового антуражу, використання образів і мотивів української пісні) Л. Боровиковський, П. Грабовський та І. Франко накладають на шотландсько-

російський колорит британської народної балади „Два круки” український. Відбувається трансформація значимих для первинної сюжетної канви образів.

Манера перекладу українських та російських поетів початку ХІХ ст. має багато спільних точок дотику, а саме: використання перекладів-посередників та відсутність диференціації між перекладом та переробкою (переспівом), як двома різними видами міжнаціональної рецепції. Від часів виникнення літератури і до першої половини ХІХ ст. таке явище не розмежованості було доволі поширеним [3, 406].

Літературні течії, які панували в Росії на початку ХІХ ст., не проводили чіткої межі між оригінальною творчістю, наслідуванням та перекладом. Це можна пояснити тим, що оригінали та їхні переклади жили окремим життям, адже переклади цінували, насамперед, за їхні художні якості, а не за близькість до оригіналу. До 20-х рр. ХІХ ст. французькі твори становили головний об'єкт перекладу. Оскільки французька вважалася „рідною” мовою шляхетних родів, то читач у будь-який момент міг звернутися до оригіналу.

На початку ХІХ ст. наслідування досягнуло свого розквіту та й сам О. Пушкін до другої половини 30-х рр. не в усіх випадках розмежовував переклад, переспів і наслідування [Див.: 2, 317]. Коли в Росії виникає інтерес до творів англійських, італійських та інших письменників, змінюються і акценти у царині перекладу.

Своєрідна „мандрівка» британських народних балад „Два круки” та „Три в'орони” до українського читача є яскравим проявом симбіозу переробки перекладів-посередників. Так, наприклад, у британській народній баладі „Два круки” факт вбивства лицаря відсувається у невідоме минуле, на другий план: слово „slain” („убитий”) вживається лише один раз. Завдяки багаторазовому повтору слова „убит”, питанню „кем...и от чего?”, протиставленню смерті і життя в останньому рядку О. Пушкін досягає переакцентації мотивів: на перший план виходить мотив смерті. Автор нагнітає атмосферу багаторазовим повтором образів двох круків (протягом усієї розповіді британський оригінал передає образ круків лише єдиний раз у другому рядку одним іменником у

множині „corbies“; О. Пушкін аж сім разів іменує птаха іменниками у однині). Більше того, О. Пушкін не відтворив традиційного образу британських балад — гончака, замінивши на „кобылка вороная“, та ввів нового персонажа, а саме супротивника героя: „недруга“, який забирає „кобылку“ богатиря. Тим самим російський поет „порушив інтимність“ бесіди птахів, яка не передбачає присутності людей, та традиційну фольклорну картину зображення самотньої смерті воїна на полі бою.

Творчо переробивши британську баладу, О. Пушкін неодноразово наголошує на факті вбивства, роблячи його провідним. Можна припустити, що у перекладі російського поета виникає певна детективна сюжетна лінія, коли на перший план висувається встановлення особи злочинця та мотивів його вчинку, яка була відсутньою у британському народному первотворі. Відповідно й українські поети пішли слідом за О. Пушкіним розробляючи цю ж сюжетну лінію.

Самотня смерть воїна належить до найдавніших тем українських та англо-шотландських історичних балад. Показово, що серед науково-критичної спадщини І. Франка знаходимо дві однойменні розвідки „Смерть козака в степу“, які доповнюють одна одну, присвячені українському баладному сюжету про смерть пораненого воїна в степу та його прощання із вірним супутником і товаришем – конем. І. Франко пише: „...нема села, де б не знали сеї пісні, від Лемківщини аж геть далеко на схід, до Херсонщини і до Воронежчини“ [5, т.42, 138]. Українські народні балади даної тематики фіксувалися на Буковині, Дніпропетровщині, Прикарпатті і т.д.

Тим більш цікавим є те, що мотив смерті воїна на полі бою був таким популярним і у британському, і в українському фольклорі.

Британські балади „Два круки“ та „Три ворони“ є чудовим зразком автентичної традиційної народної балади Великобританії із усіма їй притаманними поетикальними особливостями, які у XVIII та XIX ст. зачарували європейців. І.Я. Франко не був винятком. Він звернув особливу увагу на композиційні, сюжетні та тематичні особливості британських балад,

яких не зустрінеш у слов'янському фольклорі. Характеризуючи англо-шотландські балади, І. Франко особливо підкреслює те, що справило на нього особливо велике враження, „вдаряє нас у отих старошотландських баладах...” — це „гідна подиву композиція тих балад...”, майже кожна з яких „являється твором незрівнянного майстерства, блискавкою, що нагло освітлює найглибші тайники людської душі, найстрашніші тайни людського життя” [5, т.10, 142, 143].

Англо-шотландські балади „Два круки” і „Три вóрони” від початку і до кінця побудовані на діалозі між птахами: ми бачимо ситуацію за допомогою діалогу між круками, наче знаходимося в центрі подій і спостерігаємо за сценою очима вóронів, що є вдалим композиційним вирішенням наближення змісту балади до слухача чи читача. У баладах „Два круки” і „Три вóрони” немає розповіді наратора (лише у двох увідних строфах балади „Два круки” розповідь ведеться від першої особи), чи реплік людських персонажів, чи вкраплень опису станів природи. У ролі дійових осіб на перше місце виходять другорядні персонажі: птахи і тварини. Серед історичних балад українців зі схожою композиційною структурою слід виокремити балади „Ой по морю, морю синьому” та „Зашуміли луги, ще й бистрії ріки”.

Із наведених вище назв українських та британських народних балад, бачимо, що заголовки українських текстів є розлогішими та ліричнішими, ніж британських, де вони є короткими і влучними. У заголовках обох англо-шотландських балад на тему „війна та її жертви” фігурує образ „вóрона” чи, іншими словами, „крука”, що готує читача до трагічної звістки про смерть. Назви ж українських балад не насторожують читача, не готують його до подальшого викладу драматичних подій. Перший рядок українських балад і стає їхньою назвою. Лише дві назви передають зміст балад: „Ой умирає козак” та справді драматична „Ой у полі та помирає тіло”.

В українських баладах, об'єднаних даною тематикою, виступає і образ вóрона, і образ орла. Якщо у варіантах британської балади супутниками убитого мечем лицаря є його яструб, його гончак та його кохана леді, то в

українського козака — це завжди його вірний друг-кінь. Отже, загибель воїна є відносно самотньою: біля нього не має персонажів — людей, але є другорядні персонажі — тварини та птахи. Неможливо не захоплюватися відданістю коня, який залишається зі своїм убитим та не похованим хазяїном аж три роки в українській баладі „Ой три літа й три неділі”.

Смерть британського лицаря відступає на другий план, стаючи тлом для більш вагомих подій. Значно важливішим виступає мотив вірності друзів мертвого лицаря у „Трьох вóронах”, які не дають птахам можливості пожитися.

Отже, у британській баладі „Три вóрони” на трагічному фоні смерті звучить нотка оптимізму з приводу того, що, з одного боку, тіло лицаря знаходиться під захистом і буде похованим, а з другого боку, ми захоплюємося відданістю його друзів.

На відміну від традиційних другорядних образів української народної балади серед яких не знайдеш образу „собаки”, для британського фольклору він є характерним та переходить із однієї народної балади до іншої („Hobie Noble”, „Edward”, „Lizie Wan” та ін.). Тут не просто називається приналежність тварини до класу собак, а вказується її порода: sloughhound² (шукач) [7, 466], greyhound³ (хорт) [6, 25; 8, 93]. Це, очевидно, пояснюється різною національною ментальністю, укладом життя у Британії та Україні. Встановленим є той факт, що ментальність горян є дещо іншою, ніж ментальність мешканців рівнин. У скотарстві при випасі овець високо у горах, собака була незамінним помічником простої людини, що і знайшло своє відображення у вище названих баладах шотландського походження. В українській рільничій культурі собака виконує функцію охоронця господи, але аж ніяк не вірного друга чи супутника. Приязне, вдячне ставлення і простого (сільського), і шляхетного прошарків британського суспільства до собаки знаходить своє відображення в усній та літературній традиціях Великобританії.

Отже, аналізуючи образну систему британської та української народної балади доходимо висновку, що типологічно спільними для обидвох систем є

образ коня — обов'язкового супутника лицаря та козака. Образ собаки та соколів притаманний лише британському фольклору. В українських народних баладах кінь займає одне з почесних місць. Він виступає не лише в якості супутника, а й порадника козака у складних життєвих ситуаціях („Їхав козак, їхав лугами-берегами”, „Ой я, молодая, сюю нічку не спала” та ін.).

О. Дей наголошував: „У багатьох варіантах балад про смерть воїна на полі бою трагічна доля героя передається через образ його коня, якого ведуть без вершника, зброї, яку несуть інші і т.д. Формула протиставлення наявних предметів уже неіснуючому (загиблому) їх власникові посилює експресію малюнка, мимовільно викликаючи спогад про нещасливого героя і співчуття до нього” [1, 17]. На думку вченого, за допомогою прийому розгорненої метонімічності (змалювання долі та вчинків персонажів через приналежні їм речі) досягається „поступове нагнітання емоційності” [1, 16].

Адже козак завжди просить коня повідомити своїх рідних про трагедію, і той віддано виконує останню волю господаря. Українські балади закінчуються розтягнутим зворушливим зображенням зустрічі коня із батьками, братами і сестрами, коханою убитого козака. На прикладі такої кінцівки українських народних балад спостерігаємо ліризацію жанру на відміну від неемоційного викладу британських балад. Тональність їх стає драматичнішою, оскільки після смерті тіло козака у всіх варіантах українських балад залишається не похованим.

У британських варіантах балади виокремлюємо два провідних мотиви: мотив смерті та вірності („Три вóрони”), мотив смерті та зради („Два круки”). Факт смерті лицаря є зав'язкою, поштовхом для розгортання двох можливих сценаріїв наступних подій. Кульмінаційним моментом виступає прояв вірності (або ж зради, забуття).

В українських баладах мотив смерті є провідним і факт смерті є центральною подією. Другим засобом інтенсифікації напруженості атмосфери виступає розмова мертвого чи помираючого козака зі своїм конем (у британських баладах мертвий лицар більше не впливає на хід подій). Нарешті,

важливе значення має розмова коня із рідними козака. На прикладі українських варіантів чітко спостерігається градаційно наростаючий повтор, притаманний також і англо-шотландським баладам.

У „Двох круках” розповідь обривається та натуралістично подається опис поживи цих птахів.

У „Трьох вóронах”, перекладених І. Франком, перемагає відданість та любов: вóрон оповідає, як кохана хоронить тіло лицаря та сама помирає біля нього.

На перекладах І. Франка слід зупинитися детальніше, оскільки він звертався до британської балади як на початку літературної кар’єри, так і на схилі своїх років. Саме тому в критичному та мистецькому доробку українського діяча ця тема висвітлена глибше та багатоаспектніше, порівняно з іншими українськими перекладачами.

Після „Шотландської пісні” О. Пушкіна до рук І. Франка потрапляє збірка пісень народів світу у перекладі на німецьку мову О.Л.Б. Вольфа⁴. Із цього німецького видання 6 липня 1914 р. Франко перекладає – переспівує британську баладу „Два круки”, називаючи її „Убитий рицар і його вірна любка”. Примітка до тексту, яка належить Франкові, є дуже важливою: „Отсю баладу взято зі збірки Мотервелля, ст. 7; подібна менш викінчена балада міститься в збірці Вальтера Скотта, II, 214; нею покористувався Пушкін для свого переспіву п[ід] з[аголовком] „Шотландская песнь”, який я переклав на нашу мову у р. 1875. Пор[івняй] мою збірку віршів „Із літ моєї молодості”, Львів, 1914, ст. [66]” [5, т.10, 154].

Отже, в одному випадку, через рецепцію твору О. Пушкіна до українського читача потрапляє той варіант британської балади „Два круки” („The Twa Corbies”), який був зафіксований Вальтером Скоттом у тритомній колекції „Minstrelsy of the Scottish Border” (перше видання 1802 – 1803 pp.). У другому випадку, німецький перекладач О.Л.Б. Вольф, ймовірно, скористався іншою джерельною базою тієї ж балади „Два круки” („The Twa Corbies”) із збірки Мотервелля. У результаті, другий переклад Франка із іншою назвою

„Убитий рицар і його вірна любка” репрезентує відмінний варіант британської балади, який І. Франкові видається досконалішим та більш викінченим. До того ж, що є більш важливим, Франко не залишив поза увагою британську баладу „The Three Ravens” („Три ворони”), яка у німецькому посереднику подається за Піткортом. І. Франко перекладає її 5 липня 1914 р. й називає „Убитий рицар і невірна любка”. Отже, вірно виокремивши провідні мотиви даних британських народних балад (вірність і зрада), І. Франко виніс їх у назви своїх переспівів.

На прикладі українських та російських перекладів британських балад, об'єднаних спільним мотивом самотньої смерті воїна, простежується різна рецепція українськими та російськими культурними діячами. Доля перекладу О. Пушкіна є значно щасливішою, ніж доля українського. Завдяки публікації перекладу, по-перше, британська балада „The Twa Corbies” стала відомою російському та українському загалу, а по-друге, здобула надзвичайну популярність у Росії.

Українські ж переклади І. Франка довший час не могли побачити світу, тому і залишалися незнаними для українця. На заваді публікації стали Перша світова війна, потім хвороба і смерть І. Франка. Шотландські балади „Убитий рицар і невірна любка”, „Убитий рицар і його вірна любка” не були включені до п'ятнадцятого тому двадцятитомного зібрання творів І.Я. Франка (1955). Ці балади вперше були опубліковані у 1967 р. у четвертому томі „Літературної спадщини”.

Як відомо, „опанування” та „привласнення” чужомовного та чужонаціонального матеріалу відбувається ступінчасто: переклад — переробка — оригінальна творчість [3, 406]. Логічним продовженням колекціонування британських народних балад та їх творчим опрацюванням стали балади Роберта Бернса, зокрема „Пісня смерті” („The Song of Death”), перші оригінальні поеми Вальтера Скотта, об'єднані спільною назвою „Пісня останнього менестреля” („The Lay of the Last Minstrel”, 1805) та ін. Завдяки перекладацькій діяльності українських митців, їх захопленню британськими народними баладами та власним фольклористичним записам постали перші вірші І. Франка („Народна

пісня”, 1874, яка відкриває збірку „Із літ моєї молодості”), Л. Боровиковського („Козак” (1831), „Розставання” (1841) і „Чорноморець” (1841)) та ін.

Порівняльний аналіз віршованих літературних творів українських та британських поетів-романтиків показує затребуваність та популярність мотиву прощання козака (лицаря) із рідними, смерті воїна, а також мотивів самотності, покинутості, розлуки з Батьківщиною та образів помічників чи супутників головного персонажа, насамперед, коня, крука (ворона), орла, собаки. Красномовним свідченням цьому служать самі назви творів. У Роберта Бернса це „Прощавай” („The Farewell”), „Прощання Макферсона” („Macpherson’s Farewell”), „Прощавай струмок, який звивисто біжить” („Farewell, thou stream, that winding flows”) та ін. Л. Боровиковський любить образ ворона, який зустрічається практично у всіх його літературних баладах.

Висновки та перспектива подальших досліджень. Отже, британська народна балада „Два круки” приходять в українську літературу шляхом контактних синхронних та несинхронних зв’язків. Українська література виступає в ролі реципієнта, який сприймає і творчо осмислює нові ідеї, мотиви, образи, сюжети із британського фольклору — французького прозового перекладу — російської літератури та фольклору. У даному випадку, літературами-посередниками виступили французька та російська. На конкретному прикладі бачимо прояв багатобічності й багатоступінчатості міжлітературних взаємодій, оскільки до тієї ж британської балади послідовно зверталися представники російської та декілька поколінь української літератури.

Адаптація британської балади відбувалася двома шляхами: спочатку вільним переспівом, переробкою із російської літератури-посередника, згодом переспівом із відмінного британського оригіналу знову через посередництво, тепер уже німецької мови. Що ж до подібності фольклорних явищ британських та українських народних балад, об’єднаних темою смерті воїна, то, на нашу думку, вони виникли незалежно одна від одної, на основі типологічних сходжень. **Перспектива подальшого дослідження** вбачається у зосередженні

уваги на компаративістичному аналізі літературних творів Дж. Байрона, Р. Бернса, Л. Боровиковського та ін., які розробляють мотив самотньої смерті воїна на полі бою.

Список використаних джерел

1. Балади / [упоряд. і прим. О.І. Дея та А.Ю. Ясенчук, передм. О.І. Дея]. — К.: Дніпро, 1987. — 319 с.
2. Владимирский Г.В. Пушкин-переводчик / Г.В. Владимирский // Пушкин: Временник Пушкинской комиссии / АН СССР. Ин-т литературы. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. — [Вып.] 4/5. — С. 300-330.
3. Качуровський І. Англійська баяда як улюблений жанр романтиків [Розділ з книги «Венерика і архітектоніка»] / Ігор Качуровський // Дзвін. — 2000. — №7. — С. 129-136.
4. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — 636 с.
5. Лобанова А.С. «Ворон к ворону летит»: Русский источник «Шотландской песни» Пушкина / А.С. Лобанова // Временник Пушкинской комиссии / АН СССР. ОЛЯ. Пушкин. комис. — СПб.: Наука, 1995. — Выпуск 26. — С. 111-120.
6. Пушкин А.С. Ворон к ворону летит... / Александр Сергеевич Пушкин // Пушкин А.С. Полн. собр. соч.: В 16 т. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937-1959. — Т. 3, кн. 1. — 1948. — С. 123.
7. Франко І. Зібр. тв.: У 50 т. / Іван Франко — К.: Наукова думка, 1976 — 1988.
8. Edward // English and Scottish Popular Ballads [edited from the collection of Francis James Child by Helen Child Sargent and George Lyman Kittredge]. — Boston and New York. Houghton, Mifflin and Company: The University Press, Cambridge, 1904. — P. 24-26.
9. Hobie Noble / English and Scottish Popular Ballads [edited from the collection of Francis James Child by Helen Child Sargent and George Lyman Kittredge].

- Boston and New York. Houghton, Mifflin and Company: The University Press, Cambridge, 1904. — P. 465-467.
10. Lizie Wan // English and Scottish Popular Ballads [edited from the collection of Francis James Child by Helen Child Sargent and George Lyman Kittredge]. — Boston and New York. Houghton, Mifflin and Company: The University Press, Cambridge, 1904. — P. 93-94.
11. Scott W. Minstrelsy of the Scottish Border, Consisting Of Historical And Romantic Ballads, Collected In The Southern Counties Of Scotland; With A Few Of Modern Date, Founded Upon Local Tradition: in III Volumes / [Електронний ресурс] / Walter Scott. — [3rd edition]. — Volume II. — 1806. — 292 p. — Режим доступу: <http://www.gutenberg.org/ebooks/12882>.

Примітки

¹ Chants populaires des frontières méridionales de l'Ecosse/Rec. et commentés par sir Walter Scott, trad. de l'anglais par M. Artaud. Paris, 1826. T. 3. P. 217 (Oeuvres compl. de sir Walter Scott. T. 16).

² Sloughound (заст. = bloodhound) — шукач; завдяки відмінному нюху та витривалості по запаху легко знаходить оленя, дикого кабана та має здатність на великих відстанях вистежувати людину.

³ Greyhound — хорт; на відміну від шукача, переслідує дичину завдяки надзвичайній швидкості та відмінним зоровим якостям, тому цю породу ще використовують на перегонах.

⁴ Wolff O.L.B. Halle der Vцlker. Sammlung vorzüglicher Volkslieder der bekanntesten Nationen, grösstenteils zum ersten Male, metrish in das Deutsche übertragen. Erster Band. Frankfurt am Mein, 1837.

Summary

Karbashevskya O.V. Ukrainian and British Folk Ballads about a Warrior's Death on a Battle Field: Poetics and Literary Reception. The article is focused on the problem of the Ukrainian literary ballad establishment through Ukrainian-English

literary ties on the example of folk ballads „The Twa Corbies”, „The Three Ravens” as well as „Oh the Cossack dies”, „Oh behind dark forests”.

Key words: comparative literature, images, translation, reception.